

Pregledni rad
UDK 811.163.44:003

Novica VUJOVIĆ (Podgorica)

Pregledni rad

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

Martin HENZELMANN (Greifswald)

Univerzitet u Grajfsvaldu

Institut za slavistiku

martin.henzelmann@uni-greifswald.de

JEZIČKI PEJZAŽ U CRNOJ GORI – STANJE I PERSPEKTIVE

U ovoj studiji bavimo se specifičnostima i izazovima u istraživanju lingvističkih pejzaža u Crnoj Gori. Prvo dajemo pregled nekih od teorijskih pristupa koji podupiru ovu sociolingvističku disciplinu i pokazujemo koje aspekte treba uzeti u obzir prilikom sprovođenja studije. Nastojimo prikazati specifične zadatke u obradi empirijskog materijala na crnogorskom terenu. Jedan od aspekata proučavanja tiče se konstatovanja upotrebe dva pisma u javnom prostoru, s tim da latinično pismo u mnogim domenima ima apsolutnu dominaciju u odnosu na ćirilično pismo. Potom se osvrćemo na neke praktične aspekte jezičkog pejzaža Crne Gore, koji se prvenstveno odnose na turizam. Pokazujemo da su u ovom kontekstu engleski, ali i ruski, široko korišćeni jezici koji se percipiraju u javnosti. Međutim, ova pojedinost nije odlika svih lokacija u Crnoj Gori, te stoga građa koja se interpretira mora biti precizno kontekstualizovano. Pozivajući se na novija istraživanja koja su nastala, sastavljamo katalog, koji nam služi kao orijentacija za obradu crnogorske građe. Po našem mišljenju, to daje objektivniju sliku jezičke stvarnosti u zemlji i uloge jezika u javnoj sferi. Navodimo neke funkcionalne kriterijume i razlikujemo urbana od ruralnih područja, đe se može očekivati različita distribucija jezičkih elemenata, znakova i simbola u javnom prostoru.

Ključne reči: *Crna Gora, crnogorski jezik/službeni jezik, jezički pejzaž, lingvistička teorija, javni prostor, jezička raznolikost, višejezičnost*

Iako se proučavanja jezičkoga pejzaža u svijetu realizuju već nekoliko decenija, stanje u ovoj disciplini u Crnoj Gori još uvijek je na prilično niskom nivou. Skromni rezultati iz jezičkoga pejzaža ne bilježe se samo u pogledu interesovanja istraživača za ovaj problem, već i u pogledu broja publikovanih radova. U začetnome radu te vrste kod nas autorka Gordana Luburić (2017), osim što afirmiše sam pojam i daje kraći osvrt na razvojni tok ove discipline u svijetu i njezin korpus – za crnogorske prilike tvrdi: „U Crnoj Gori do sada nije bilo sličnih istraživanja“ (Luburić, 2017: 160). Istraživanje s informacijama koje bi se, međutim, moglo ubrojiti u korpus discipline o kojoj pišemo sproveda je Svenka Savić tokom 1990-ih. Ta autorka je u više gradova ondašnje jugoslovenske zajednice obavila interdisciplinarno istraživanje o nazivima uslužnih radnji, a u uzorak je uključen i materijal zabilježen u Podgorici. Obrazlažući metodološki postupak, konstatuje se da je cilj bio „da se ukaže na opšte tendencije procesa imenovanja privatnih radnji u zavisnosti od širih političkih i društvenih, jezičkih i emocionalnih (afektivnih) faktora onih koji imenujuradnje (vlasnici) u poslednjoj deceniji 20. veka“ (Savić, 2011: 174). Vrijedi primijetiti da su tokom spomenutoga istraživanja uz leksičko-morfološke karakteristike građe bilježene i pojedinosti, kao što su „veličina, boja i tip slova latiničkog, ćiriličkog, pisanog, štampanog pisma. Zatim podatak o mestu na kojem se naziv nalazi (u izlogu, iznad radnje, sa strana i sl.)“ (Savić, 2011: 175).

Sumirajući studije u domaćim i inostranim publikacijama može se kazati da vidljivi jezički znak te uopšte integrisanost jezika u prostor predstavljaju predmet proučavanja ove discipline. Međutim, kako se mijenjao društveno-politički i socijalni kontekst u kojemu se znak kreira i upotrebljava, tako se i naučna interpretacija simboličkoga značenja raslojavala, na primjer, s obzirom na to da je li forma znaka u skladu sa standardom službenoga jezika date sredine, ili je data u kombinaciji različitih idioma jednoga jezika, ili je proučavani znak stilizovan u formi dva ili više jezika, ili su znakovi dobijeni kombinacijom jezičke s audio-vizuelnom informacijom itd. Bitni za ova istraživanja jesu prostorni odnosi s drugim znakovima, preciznije: interpretiranje jezičkih i izvanjezičkih činjenica unutar jednoga znaka, kao i njihov odnos prema takvim činjenicama iz drugoga znaka u mnogom pogledu zavisi od pozicioniranja znaka u prostoru.

Uporedo i u neminovnim preplitanjima u pogledu korpusa koji ispituju teku proučavanja semiotičkog pejzaža – koja se usmjeravaju na ispitivanja jezika i predmetā iz neposrednog prostora i elementima koji se po nekoj kulturnoantropološkoj specifičnosti izdaju kao relevantno robljeđe prostora u kojemu se nalazi jezički znak – interpretirajući spemenuite komponente: jezik – prostor – znak u antropološkom i kulturološkom kontekstu (Henzelmann,

2021a: 31). Kod semiotičkoga pejzaža jezička analiza na korpus koji interpretira fokusira se s gledišta kulturne antropologije u najširem značenju toga pojma. Semiotički pejzaž, dakle, kao primarnu posmatra interakciju jezičkoga znaka, odnosno pisanog diskursa s drugim diskurzivnim modalitetima (Henzelmann, 2021a: 32)¹. Poređenja sličnosti i razlika metodoloških modela u jezičkome pejzažu i onih zasvjedočenih u semiotičkome pejzažu nude saznanje o direktnoj uslovljenosti primijenjenih metoda i odabira korpusa iz kojega se uzimaju pojedinosti za interpretaciju.

Kao podsticaj crnogorskim istraživačima za naučno aktuelizovanje teme, no i više kao metodološki uzor u istraživanjima ovoga tipa može poslužiti monografija *Riječki jezični krajolik* (Stolac, Hlavač, 2021).² Sam termin *jezički pejzaž* ili *jezički krajolik* prvi se put spominje 1997. u jednome proučavanju javnih natpisa u Kanadi. Neke pojedinosti s odlikama takvoga proučavanja, međutim, mogu se identifikovati i u studijama iz 1970-ih u kojima su sociolingvistički ispitivana urbana i ruralna područja, a katkad su interpretirani međusobni uticaji na osnovu građe iz tako definisanih korpusa. Upravo kao primjer iz novijih projekata za terene na kojima filologija i kulturologija iz jezičkog pejzaža još uvijek nemaju mnogo rezultata uzimamo početna poglavlja monografije o riječkome jezičkom pejzažu (Stolac, Hlavač, 2021); prije svega imamo na pameti činjenicu da autori uz istoriju postignuća u ovoj disciplini daju i pojmovno-terminološko definisanje predmeta proučavanja, metodologije i naučnog aparata u cjelini. S vremenom se povećavao uticaj „drugih sociolingvističkih poddisciplina kao što su etnolingvistička vitalnost (engl. *ethnolinguistic vitality*), opstanak manjinskog jezika odn. gubitak manjinskog jezika u inojezičnoj sredini (engl. *minority language maintenance*

¹ Из тог разлога се не истражује првенствено структура одређених простора квантитативно, као што је случај у лингвистичком смеру језичког пејзажа (енгл. *Linguistic Landscapes*), него се покушавају што прецизније описати утисци који се могу открити кроз конкретну интеракцију писања и јавног простора. У том контексту, недавно су се појавиле бројне студије које се баве ситуацијом у урбаним срединама и фокусирају се на вишејезичке структуре. Ово се може повезати с чињеницом да урбани простори пружају мноштво јавних натписа, на пример у прометним трговачким улицама, урбаним подручјима с високим уделом миграната (...) или туристичким центрима (Henzelmann, 2021a: 32).

² Sadržaj monografije o riječkome jezičkom pejzažu predstavljen je u ogledu Vujović (2025). Konstatovan je njezin doprinos ne samo za kroatistiku već i inače za proučavanja ove vrste s obzirom na to da ukazuje na aktuelne tokove društveno-ekonomske stvarnosti koji pred istraživače stavljaju i samo definisanje javnog prostora i neumitno svakodnevno proširenje značenja toga pojma. Samim tim se dopunjava i korpus znakova i njihovih sadržaja u novim perspektivama socijalnih odnosa, pri čemu se pošlo mnogo dalje od istorijske perspektive u kojoj je vladalo interesovanje za urbano i ruralno ili istraživanje dvojezičnosti u kakvom području ili uličnih prizora u velikim gradovima, pa su s vremenom u korpus ispitivanja ušli i zvučni tekstovi iz reklama (džinglovi), tetovaže na ljudskoj koži, QR kodovi i mnogi drugi (Vujović, 2025: 95–97).

and shift), sociologija jezika (engl. sociology of language) te jezične politike i planiranja (engl. language policy and planning)“ (Stolac, Hlavač, 2021:14).

Iz metodološke perspektive, postoje različiti pristupi kako se može osmisлити studija lingvističkog pejzaža, a ova klasifikacija se može uzeti kao veoma relevantna za ovakve studije u Crnoj Gori u perspektivi. Jedan veoma čest pristup opisuje Gorter (2018), zasniva ga na tri glavna radna zadatka koji čine osnovu za izvornu empirijsku studiju o jezičkom pejzažu. Tri zadataka koje ćemo detaljnije razmotriti u nastavku i prilagati ih za crnogorski kontekst sastoje se od (1) izbora regiona koji se ispituje, (2) odabira primjeraka koji se pojavljuju u njemu te na kraju (3) stvaranja dokumentativnog korpusa, koji se obično sastoji od fotografija (Groter, 2018).

Počnimo s prvom etapom, koja se prema Gorteru (2018: 43) sastoji od razgraničenja geografskog područja. Kad govorimo o Crnoj Gori, izbor kriterijuma odgovarajućeg razgraničenja može proizvesti veoma raznolike i složene opcije. Razmišljanje o uzimanju u obzir konteksta čitavih zemalja je istraživački i metodološki veoma kompleksno, s obzirom na to da su one uglavnom političke jedinice s jednim ili više jezika i specifičnostima koje se tiču uloge jezika u javnom prostoru. Što se tiče jezičkog pejzaža, Belgija je jedan primjer s tradicijom istraživanja jezičkih osobitosti, osobito region oko Brisela s francusko-holandskom dvojezičnošću (Witte, Van Velthoven, 2021). Podsticajan za istraživače ovoga tipa može biti uticaj jezičkih debata na različite nivoe javnog prostora u Crnoj Gori, tim prije što se u javnim nastupima crnogorski jezik, kao službeni jezik s ustavnom potporom njegova statusa u Crnoj Gori, nerijetko pokušava osporavati s ideološkog stanovišta.³

Zanimljivo je, dakle, ispitati rasprostranjenost latinice i ćirilice u državi, s tim što treba imati na pameti da odnos ta dva pisma, kao i u okolnim zemljama regiona, u pravcu spontanog povlačenja ćirilice kroz čitavu drugu polovinu XX vijeka jeste uslovljen i globalizacijom, ekonomskom i privrednom otvorenošću države, kao i drugim faktorima savremenog života i globalnih tehničkih i komunikacijskih tekovina. U praksi se, međutim, može primijetiti progresivni prelazak na latinično pismo širom zemlje, s izuzetkom

³ Na primjer, iz opsega takvih problema možemo izdvojiti raspravu o ćirilici, a upotreba i isticanje pisma u javnom prostoru svakako je jedan od bitnijih faktora u interpretacijama jezičkog pejzaža. Poznato je, dakako, da se savremena norma crnogorskoga jezika jasno odredila da baštini i latinično i ćirilično pismo, dok su najvažniji priručnici (npr. pravopis i gramatika) savremenoga crnogorskog jezika objavljeni i na ćirilici i na latinici. Uprkos takvome stvarnom stanju i brojnim studijama u montenegristici koje rečeno dokumentuju, nerijetko se iz diskursa političkog aktivizma pokušava nametnuti konceptualizacija svega ćiriličnog što je u crnogorskom jeziku i kulturi nastajalo od srednjega vijeka naovamo – kao isključivo srpskog nasljeđa. O tome nijesu pisali samo montenegristici, pa preporučujemo, pored drugih, knjigu angliste i serbiste Ranka Bugarskog *Saga o ćirilici* (2021).

onih oblasti koje su u vezi s pravoslavnom crkvom. Iako se ćirilica zvanično može ravnopravno koristiti, utisak je da se ne koristi u istim razmjerama i da ne uživa istu društvenu podršku kao latinica. Neke od paralelnih upotreba latiničnog i ćirilichnog pisma u Crnoj Gori vidimo na slikama 1 do 4:

Na slici br. 1 (lijevo) i na slici br. 2 (desno) pokazana je paralelna upotreba natpisa na latinici i ćirilici na Zelenoj pijaci u Herceg Novom.

Na slici br. 3 (lijevo, u Tivtu) i na slici br. 4 (desno, u Perastu) pokazani su ulični znaci na kojima se pojavljuju i latinično i ćirilichno pismo.

Za razliku od upotrebe latinice i ćirilice, koja se u crnogorskom kontekstu svuda i bez teškoća može provjeriti, situacija je nešto drugačija s jezicima koji su u službenoj upotrebi i koji igraju važnu ulogu u određenim regionima. U tom kontekstu, npr. Luborić postavlja pitanje prisustva italijanskog jezika i adaptacije riječi preuzetih iz toga jezika u određenim domenima javnog prostora (Luborić, 2017). Postavljeno pitanje dobija veći značaj ako znamo da i taj jezik i kulturni sadržaji s toga jezičkog područja imaju važno mjesto u mnogim etapama crnogorske istorije. Na taj način, osobito u perspektivi kontrastivnih studija biće važno kritički ocijeniti status drugih stranih jezika u javnom prostoru.

Važno je ispitati kako se na upotrebu u javnom prostoru reflektuju opšte rasprave o statusu crnogorskoga jezika u državi, koje neminovno utiču na brojne sociodinamičke konstelacije u javnom prostoru poput izgovornih navika, školskih programa te, na kraju, individualnog vrednovanja jezičkih idioma (Čirgić, 2008; Vujović, 2023; Henzelmann, 2024).

U studijama o jezičkom pejzažu, međutim, češće je fokusiranje ne na cijelu državu, već na određenu oblast i nekoliko konkretnih primjera, posebno na metropole, gradove, urbane centre ili srednje i male gradove. Radovi na tome pitanju iz oblasti slavistike već su veoma obuhvatani (Perotto, 2015; Pelclová, 2017; Müller, 2021; Istók, Lőrincz, Tóth, 2022; СИМЯН, 2022; i dr.). No, preglednosti radi, uzmimo primjer sa štokavskog jezičnog područja i pokažimo kakvo je konkretno istraživanje provedeno u Osijeku u Hrvatskoj: tamo uglavnom žive Hrvati, te ovaj grad karakteriše sasvim specifična sociolingvistička situacija. Zato se autorke Tanja Gradečak-Erdeljić i Jadranka Zlomislić fokusiraju na pozadinu višejezičnosti, koja nije motivisana svakodnevnim upotrebom različitih jezika, jer hrvatski de facto dominira u svim oblastima javnog života. Više je riječ o uvezenoj višejezičnosti i uticaju engleskog jezika i američke kulture koja se često povezuje s engleskom jezikom. Studija je stoga fokusirana na lingvističku i kulturnu amerikanizaciju koja se može posmatrati širom svijeta u obliku robe i marketinških strategija.⁴ Kako ova tendencija utiče na lingvistički pejzaž u Osijeku, autorke analiziraju koristeći teorijske paradigme i analitička sredstva. One uzimaju u obzir faktore kao što su geografska distribucija, odnosi moći, prestiž, simboličke vrijednosti i dr. komponente. Rezultati njihove analize prikupljenih podataka pokazuju da se u jezičkom pejzažu u Osijeku prepoznaje prisustvo amerikanizacije u svim aspektima društvenog i kulturnog identiteta. Prema njihovom mišljenju, iz prirode jezičkog pejzaža vidi se da engleski preovladava kao preferirani jezik kod onih kojima nije maternji jezik, i to u toj mjeri da engleski istiskuje hrvatski zbog toga što uistinu jeste *lingua franca*. Takođe, autorke primjećuju da američke kulturne vrijednosti konkurišu lokalnoj kulturi (Gradečak-Erdeljić, Zlomislić, 2014: 7).⁵ Naročito su tržišni centri zasnovani na američkim modelima, ne samo u strukturi i dizajnu, već i u samom jeziku, što

⁴ Ovaj aspekt se posebno analizira i u brojnim drugim gradovima slovenskog kulturnog prostora, kao što su Pelclová (2017) u Brnu u Češkoj ili Šabec (2022), koja se bavi primjerima iz Slovenije. Postoje, međutim, i kritičari ovog trenda, koje prepoznajemo, između ostalih, u monografiji Barabaš, Brusenskaja, Kulikova (Барабаш, Брусенская, Куликова, 2023: 62) i drugim. Ono što je zajedničko takvim pristupima jeste da vide prijetnju nacionalnom identitetu kad je on preklapljen globalno dominantnim stranim jezikom i dovodi do potiskivanja lokalnih kulturnih karakteristika.

⁵ Ovaj trend neki autori vide ne samo kao konkurenciju, već kao prijetnju sopstvenoj kulturi (Барабаш, Брусенская, Куликова, 2023).

je dokumentovano u interpretiranoj građi. Autorke konstatuju direktna preuzimanja čitavih reklamnih kampanja u Osijeku u kojima engleski jezik igra estetsku ulogu i ima za cilj da skrene pažnju kupaca upravo na date proizvode (Gradečak-Erdeljić, Zlomislić, 2014: 22–23).

Situacija ilustrovana primjerom Osijeka prvenstveno naglašava kontekst u kome hrvatski kao državni jezik koegzistira s nedržavnim engleskim u javnom prostoru. Gradečak-Erdeljić i Zlomislić opisuju kako se strani jezik koristi u kontekstu dominantnog službenog jezika za izazivanje određenih utisaka. Spomenuti primjer podstiče na razmišljanje o sličnim praksama u Crnoj Gori, pa će situacija u Podgorici, kao glavnome gradu, i gradovima na Crnogorskom primorju bit inspirativni za sprovođenje sličnih studija. Postoji raznovrsna signalizacija u javnim prostorima, takođe možemo pronaći trgovačke centre s brojnim natpisima na engleskom jeziku. Jezički pejzaž u Crnoj Gori ilustruje, između ostalog, komercijalnu i turističku ponudu, u primorskim gradovima kao što su Tivat, Kotor, Bar, Ulcinj ili Budva, posebno za strane goste koji ne govore crnogorski jezik. Tu se često koristi nekoliko jezika koji pružaju orijentaciju gostima iz različitih zemalja (vidi slike 5 i 6).

Slika br. 5 (lijevo) ilustruje putokaz do autobuske stanice u Petrovcu na crnogorskom i engleskom jeziku. Slika br. 6 (desno) pokazuje višjezičku tablu u restoranu na Crnogorskom primorju na crnogorskom, ruskom i engleskom jeziku.

Sve u svemu, veoma je rasprostranjeno fokusiranje istraživača na gradove zbog toga što oni nude izobilje različitog materijala (v. studiju o Moskvi koju je uradio Perotto, 2015, i mnoge druge). Šarolikosti kupovine (Gradečak-Erdeljić, Zlomislić, 2014), saobraćajni znakovi i putokazi (Istók, Lőrincz, Tóth, 2022: 25–27), oglašavanja (Šabec, 2022: 22–23), višejezičnost (Lisek, 2021) i brojni drugi aspekti omogućavaju da se gradovi sveobuhvatno tumače kao „vizuelni tekstovi“, kako je, npr. predložio Simyan (Симян, 2022).

Postoje takođe i drugi načini istraživanja javnog prostora (ili bolje rečeno, određenih njegovih komponenti). Jedna od mogućnosti jeste da se fokusiramo na sela i ruralna područja. Iako ovaj pristup nije bio u centru jezičkih pitanja posljednjih decenija, trenutno postaje sve popularniji. Takav trend u ovom dijelu jezičke nauke opravdan je činjenicom da se u selima definitivno nalazi manje materijala nego u gradovima, ali ipak otkriva mnogo detalja iz života jedne uže (lokalne) zajednice. Istraživanje može biti posebno inspirativno ako je takva životna realnost povezana s višejezičnim pitanjima. Na primjer, istraživački poduhvat Annemarie Sorescu-Marinković i Aleksandra Salamurović rasvjetljava pitanje pisanih dokaza na grobljima i spomenicima u ruralnim sredinama sa srpsko-rumunskim kulturnim kontaktom u Banatu (Sorescu-Marinković, Salamurović, 2022). Slične studije o Crnoj Gori bile bi interesantne u južnoj regiji, jer u dijelu te oblasti nalazimo sličnu jezičku i kulturnu kontaktnu situaciju s albanskim jezikom. Možemo kao primjer istaknuti profesora iz Jene Kristofa Gizela, koji već više godina piše članke na ovu temu (Giesel, 2002), a držao je i predavanja na brojnim konferencijama (uključujući i konferenciju FCJK *Cetinjski filološki dani* 2023. godine). Smatramo da studije o onomastici, hidronimiji i toponimiji crnogorskih područja takođe treba bliže integrisati u istraživanje jezičkog pejzaža, osobito kad znamo da postoje prikupljena bogata građa iz te oblasti (Ćirgić, Radoman, 2012; Vujović, 2013, 2014, 2015, 2016). Ova tema nam omogućava da ispitamo imena mesta, mikrolokaliteta, kao i njihova pisana forma u javnim prostorima.

Studije koje se fokusiraju na jedva naseljene ili nenaseljene oblasti, kao što su šume, pješačke staze, staze ili nacionalni parkovi – vrlo su rijetke. Ove posljednje pogodne su kao predmet proučavanja barem zato što moraju posjedovati turističku infrastrukturu potrebnu turistima i inače posetiocima da se snađu. Nažalost, na cijelom južnoslovenskom prostoru malo se pisalo o ovakvim lokalitetima s gledišta jezičkog pejzaža, pa u rijetke radove ubrajamo neke publikacije o Bugarskoj (Henzelmann, 2021b, 2022c), Srbiji i Sloveniji (Henzelmann, 2021a),⁶ o nacionalnim parkovima Lovćen u Crnoj Gori

⁶ Kao ilustrativan primjer analize ovoga tipa navodimo jedan natpis iz Nacionalnoga parka Triglav u Sloveniji: „Če si planinec pravi, smeti v nahrbtnik spravi“ (‘Ако си истински планинар, онда смеће стављај у ранац’)) (Henzelmann, 2021a: 33). Popularnost ove plan-

(Henzelmann, 2022a, 2022b) i Brijuni u Hrvatskoj (Šamo, Pliško, 2018). U sadržaju ovih studija pretežno je zanimanje za konceptualnu funkciju jezika koji se nalaze u istraživanim prirodnim rezervatima. Osmišljeniji na temelju višedisciplinarnog pristupa ovi radovi podstiču objedinjavanje s pitanjima zaštite prirode, turizma i infrastrukture u zaštićenom prostoru.

Pogledamo li slučaj Nacionalnog parka Brijuni, zapaziće se niz trajnih i zvučnih znakova povezanih s događajima (Šamo, Pliško, 2018). Različiti jezici su zastupljeni (dokumentovani) na markerima na terenu i sortirani prema njihovim lokalnim funkcijama. Upotreba jezika kao javnih izjava i instrumenata za stvaranje indirektno komunikacije opisuju se kao tihi ili nijemi znakovi, pri čemu se slika i tekst obično kombinuju, stvarajući na taj princip višemodalne konstrukcije (Šamo, Pliško, 2018: 78–79). Na sličan način je ispitivan i jezički pejzaž Nacionalnog parka Lovćen. Poruke su ne samo višezjezične već ih upotpunjuju kulturološke semiotičke komponente kao što su određene boje ili upotreba različitih materijala, što taj nacionalni park čini jedinstvenim prostorom (Henzelmann, 2022a: 62–69; Henzelmann, 2022b: 8).

Do sada su, kao što se moglo videti, opisivane pojave koje su deo javnog prostora vidljivog i dostupnog svima koji to žele. Nasuprot tome, budući da nose značajan istraživački potencijal – treba pomenuti i polujavni prostor. I u ovoj oblasti nedavno je realizovano nekoliko studija u različitim zemljama, ali ne i u Crnoj Gori. Polujavni prostor se odnosi na one (demarkirane ili natkrivene, unutrašnje) prostore koji su pristupačni samo određenim ljudima

ine u nacionalni park svake godine dovodi znatan broj turista i planinara. Činjenica da se svi oni ne ponašaju ekološki i u duhu poštovanja planine i nezaagađene prirode inicijalna je informacija koju autor analize interpretira nakon što je priložio natpis i fotografiju samog natpisa. Konstatuje se da je natpis ispisan ručno, analizira se simbolika i značenje crvene boje kojom su slova datoga natpisa pisana, te se potom čitaju i ova njegova značenja: „натпис подразумева да посетилац треба да буде еколошки свестан када одлази у природу. Дакле, постоји директна корелација између савесности и заштите животне средине. Истовремено, то значи да се од посетиоца очекује основни морални став који се даје избегавањем смећа. Посебна карактеристика овде је римована изрека која се може лако запамтити и тако додатно подстиче планинара да испуни захтев“ (Henzelmann, 2021a: 35). Izdvojene i interpretirane pojedinosti dobijene iz natpisa, odnosno jezičkoga znaka i tzv. pomoćnih činilaca koji ulaze u fizionomiju znaka i kontekstualizuju njegovu poruku mogu biti važne u „географским (у ужем смислу динамичким и статичним), историјским, културним и језичким компонентама које, комбиноване, омогућавају локалну спецификацију. Помоћна средства као што су илустрације, варијације боја, величине слова, вишејезични натписи или одређена локација знака могу се користити за појачавање појединачних компонената. Изнад свега, у овом контексту треба посебно нагласити интеракцију између визуелних утисака из окружења и употребе писма, јер као што видимо, није довољно ограничити се на појединачне слике или симболе као што су пиктограми како би се постигли жељени ефекти код посетилаца“ (Henzelmann, 2021a: 41).

i pod određenim uslovima, ali ne uključuju privatnost (kao što su privatne dnevne sobe) (v. Stolac, Hlavač, 2021; i dr.).

Mogu se, na primjer, pregledati muzeji s obzirom na jezički pejzaž prisutan u njihovoj unutrašnjosti. Muzeji su obično dostupni nakon plaćanja ulaznice ili samo u određeno vreme. Namijenjeni su raznorodnim strukturama ljudi koji su zainteresovani za eksponate ili izložbe. Jedan od primjera takvog istraživanja nalazimo u bavljenju pitanjem lingvističkog pejzaža arapskih muzeja u Izraelu (Haj Yahya, 2021). Prisutan je, dakle, konkretan muzej, pri čemu relativno mali prostor postaje jasna i relevantna informacija za gledaoca, nerijetko na različitim jezicima (npr. nacionalni jezik i engleski ili drugi prijevodi). Ovakvo istraživanje ima prednost u tome što se materijal prikuplja na malom, bez obilaska šireg terena kao inače.

Još jedna oblast polujavnog prostora koja nudi uzorak za istraživanje jesu obrazovne institucije kao što su vrtići, škole i univerziteti. Za sprovođenje istraživanja jezičkog pejzaža u ovakvim prostorima obično je potrebna dozvola nadležnih organa, naročito kad je u pitanju rad u ustanovi đe se nalaze maloljetnicima. U kontekstu transnacionalne migracije, ispitivani su i pažljivo procjenjivani vrtići i škole (npr. Pesch, Dardanou, Sollid, 2021). Natpisi ili multimodalni indikatori koji koriste jezičke jedinice mogu da se koriste veoma razumno i primjereno ustanovi, posebno u školama. Čak i ovakvi prostori nude istraživački potencijal za studije jezičkog pejzaža inače, pa tako i u više-kulturnoj Crnoj Gori, a s obzirom na to da natpisi i drugi znakovi u takvome prostoru takođe svjedoče odnos prema lingvističkoj realnosti izraženoj kroz dati vizuelni znak (v. Симян, 2022; za jednu dimenziju crnogorskog konteksta v. Vujović, 2023).

Pored javnih i polujavnih prostora, navodimo i treću kategoriju koju razumijemo kao dvosmislene prostore. Pod ovim podrazumijevamo konkretna područja koja ispunjavaju važnu funkciju za nekolike kulture ili države te koja se mogu vrednovati iz sinhronijske i dijakronijske perspektive, no i u mnogom drugom pogledu izvan kulture i istorije. Kad o toj kategoriji govorimo, obično imamo na umu karakteristične pogranične predjele koji su takođe istraživani (engl. Borderland Studies; v. npr. u radu Lisek, 2018). Širom Evrope nalazimo područja koja bi se mogla uvrstiti u ovu grupu a obično ih odlikuje veoma komplikovana geopolitička struktura, kao što je npr. bila Šleska u prošlosti ili su danas Ševerni Kipar ili Pridnjestrovlje. U drugim slučajevima, studije o graničnim regionama su u principu studije o stanju posvjedočenom s dvije strane državne granice. U takvim se analizama može otkriti zanimljiva raznolikost jezika, kao i povećano prisustvo i uticaj susjednih jezika, za što se kao ilustrativan primjer uzima nemačko-poljsko pogranično područje (Lisek, 2018). Buduće studije jezičkog pejzaža koje bi se odnosile na crnogorski je-

zički teren takođe mogu svoje interesovanje usmjeriti na pogranična područja, jedno od takvih je pogranično područje Sandžak, koje se nalazi s obje strane crnogorsko-srpske granice. Ovo područje pretežno je dom muslimanske populacije u Crnoj Gori i Srbiji, od kojih većina govori lokalni štokavski varijetet. Istraživanje ove oblasti iz perspektive lingvističkih pejzaža bilo bi prilično važno, kako u pogledu vjerskih pejzaža u regionu, tako upotrebe latiničnog ili ćirilichnog pisma ili jezičkog i etničkog identiteta stanovnika itd.

Kao pogodnu osnovu za interpretaciju istorijskog konteksta jezičkoga pejzaža svakako treba uzeti i istorijske i arhivske dokumente, a takve su našem slučaju slike, razglednice ili fotografije na kojima se mogu videti relevantni natpisi.⁷ Moguće ih je pronaći u arhivima, raznim katalogima ili u muzejima, no u metodološkom smislu istraživač treba imati u vidu da su nam ovde jedini oslonac stari izvori te da se u tom slučaju ne može adekvatno procijeniti multimodalnost. Retrospektivno, teško je donositi ovakve sudove, pa se zato je potrebno interpretativno čitanje dokumenata.

Sumirajući spomenutu elaboraciju koju nudi Durk Gorter (2018) konstatujemo da prvi zadatak u istraživanju jezičkog pejzaža jeste izbor specifičnog prostora. Videli smo da se tu krije mnogo mogućnosti za istraživača. Jasan i jednosmjern pristup temi ipak nije uvijek moguć, pa se u mnogim slučajevima pribjegava mešovitoj metodologiji. S druge strane, istraživač može izvoditi svoje istraživanje na različitim geografskim tačkama. Pažnja naučne obrade, isto tako, može biti usmjerena na određeni fenomen, a ne na određenu lokaciju.

Tako dolazimo i do drugoga zadatka za koji Durk Gorter smatra da je važan pri kreiranju studije o jezičkom pejzažu. Ovaj se korak sastoji u odabiru konkretnih znakova i njihove prirode (Gorter, 2018: 46).

Uzimajući sve saopšteno, i načelno i u pojedinostima, kao orijentire u razvitku studija o jezičkom pejzažu u Crnoj Gori, važno je posebno razmisliti o nekoliko pitanja:

- Koji tekstualni materijali treba da budu u fokusu? Ovde se mogu navesti reklame, natpisi na prodavnicama, uličnim znakovima, spomenicima ili spomen-pločama (Müller, 2021), trgovima, upravnim zgradama, grafitima (Pelclová, 2017; Šabec, 2022: 28), plakatima, parkovima ili mnogim drugim pozicijama iz javnog prostora.
- Da li se opredijeliti za analizu fiksnih (statičnih) ili pokretnih oznaka? Fiksni znakovi su trajne oznake poput putokaza (Šabec, 2022: 26), dok

⁷ Istók, Lőrincz, Tóth (2022) biraju ovaj pristup u studiji Komárna i Komároma, grada pobraćima koji je Dunavom razdvojen na slovačku i mađarsku stranu. Mada leži u dve države, Mađari čine većinu stanovništva na obje strane. Autori studija su sakupili i sinhronijske i dijahronijske podatke koji dokumentuju upotrebu različitih jezika s obje strane granice.

- pokretni tekstovi mogu biti svijetleći natpisi, natpisi u javnom prevozu ili table s natpisom za jelovnike na restoranima (Lisek, 2018), između ostaloga.
- Da li su jednojezični ili višejezični tekstovi u fokusu i kako se oni vrednuju? Studije o jezičkom pejzažu jasno se fokusiraju na materijale iz višejezičnih područja (Lisek, 2021; Odaloš, 2021; Witte, Van Velthoven, 2021; Istók, Lőrincz, Tóth, 2022). Bez obzira na to, jednojezični primjeri se, naravno, takođe mogu dokumentovati, ali oni ostavljaju manje prostora za određene interpretacije kakve su, npr. sukobi socijalnih interesa, hijerarhije ili komercijalna infrastruktura. Takođe bi bilo inspirativno na prikupljenom jezičkom materijalu iz javnog prostora ispitati odnos regionalnih jezičkih navika i prema autentičnim dijalekatskim oznakama koje u proučavanju jezičkoga pejzaža u Crnoj Gori mogu biti relevantne (Čirgić, 2009, 2009; Vujović, 2013, 2023).
 - Da li fokus treba da bude na kvalitativnom ili kvantitativnom istraživanju? Neke studije koje ispituju lingvistički pejzaž metodološki su zasnovane tako da kvantitativno generišu statističke parametre iz korpusa. To podrazumijeva učestalost pojavljivanja jezika, hipoteze vjerovatnoće ili procentualnu distribuciju jednog ili više jezika u određenoj oblasti (Müller, 2021). Druge studije nude kvalitativnu obradu podataka iz korpusa i nastoje prikazati detaljan opis materijala. Kako bi se što iscrpnije interpretirao kontekst u kojemu prikupljeni materijal postoji, ovakva proučavanja nerijetko uključuju semiotičke komponente kao što su boje, oblici, rasporedi teksta i veličine znaka (Gradečak-Erdeljić, Zlomislić, 2014; Pelclová, 2017; Henzelmann, 2021b, 2022a; Симян, 2022).
 - Da li se analizom želi pružiti zaključak na nivou sinhrone ili dijahrone perspektive te u kom periodu treba prikupljati građu na terenu? Većina istraživača bira sinhroni pristup zbog toga što im omogućava da u interpretaciju uključe sopstvene utiske time što će koristeći materijale iz različitih izvora, poput slike sa interneta ili s vlastitih putovanja. Istorijski izvori, s druge strane, zahtijevaju veoma specifičan pristup, a uza sve to i nijesu uvijek slobodno dostupni na internetu. Pored arhiva, kao izvori služe i razglednice, novinski članci i slike, fotografije i dr. (Istók, Lőrincz, Tóth, 2022: 43–49).

Prilika je da u svođenju ove rasprave spomenemo i treći zadatak nužan u metodologiji studija o jezičkome pejzažu. Durk Gorter (2018), kako je već istaknuto, prvo upućuje na geografsko ograničenje, a potom na i tematsko preciziranje. Za autora, treća konkretna radna faza jeste fotografisanje

odabranih objekata, čime se generišu teze o ulozi različitih jezika, znakova i simbola u javnom prostoru nekog društva. Ovaj je korak važan, jer, kako primjećuje Gorter (2018: 47), sam je autor i fotograf, što bi trebalo da olakšava značenjsku interpretaciju analiziranog materijala. Jezik i razni proizvodi iz spoja audio i video znakova u specifičnom okruženju zahtijevaju ne samo da ih naučnik prikaže, već i da ih adekvatnom interpretacijom staviti u lokalni jezički i sociokulturni kontekst. Za proučavanja ove vrste na crnogorskom terenu to će značiti da, u optimalnim prilikama, istraživač odlazi u razne krajeve zemlje, proučava jezik i kulture, istražuje lokalne tradicije, inkorporira multimodalne i mentalne komponente u analizu i sagledava ih u kontekstu višekulturne specifičnosti Crne Gore.

Na kraju treba sumirati važnije aspekte gornje rasprave. Videli smo, dakle, da istraživanje jezičkog pejzaža u svijetu ima svoju istoriju i naučne rezultate, kao i da postoje brojni radovi koji ispituju relevantnost jezika u javnim prostorima u različitim jezičkim, kulturnim i političkim kontekstima i zemljama. Fokus je prvenstveno na državama, regionima i gradovima, s druge strane – studije o selima i nacionalnim parkovima u manjoj mjeri su praktikovane. Nadamo da će naš prilog doprinijeti popularizovanju ovoga dijela sociolingvistike u Crnoj Gori, te da će se u budućnosti pojaviti više ovakvih studija o crnogorskom jezičkom prostoru. Takve će studije, nadamo se, i znatno izvan montenegristike upotpuniti proučavanja jezičkog pejzaža u (južno)slavistici.

Literatura

- Барабаш, В. В. & Брусенская, Л. А. & Куликова, Э. Г. (2023). *Динамика нормативности и экологическое мышление. На материале русского языка XXI века*. Москва: Флинта.
- Bugarski, R. (2021). *Saga o ćirilici*. Beograd: XX vek.
- Čirgić, A. (2008). „Fonetsko-fonološke razlike između crnogorskoga i srpskog jezika“. = Phonetic and Phonological Differences between Montenegrin and Serbian Language. *Lingua Montenegrina*, 1/1, 171–189. <https://doi.org/10.46584/lm.v1i1.20>
- Čirgić, A. (2009). „Revizija podjele crnogorskih govora“. = The Revision of the Classification of Montenegrin Speeches. *Lingua Montenegrina*, 3/1, 253–266. <https://doi.org/10.46584/lm.v3i1.74>
- Čirgić, A. i Radoman, A. (2012). „Prilog toponomastici crmničkoga sela „Braćeni“. = Contribution to the Toponomastics of Crmnica's Village Braćeni. *Lingua Montenegrina*, 10/2, str. 207–215. <https://doi.org/10.46584/lm.v10i2.297>

- Giesel, C. (2002). „Die Sprachbeziehungen zwischen Slawen und Albanern auf dem Balkan. Ein Überblick“. *Zeitschrift für Balkanologie*, 38, 1+2, 112–131. <https://www.zeitschrift-fuer-balkanologie.de/index.php/zfb/article/view/399>
- Gorter, D. (2018). „Methods and Techniques for Linguistic Landscape Research: About Definitions, Core Issues and Technological Innovations“. – Pütz, M., Mundt, N. (eds.). *Expanding the Linguistic Landscape. Linguistic Diversity, Multimodality and the Use of Space as a Semiotic Resource*. Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters, 38–57.
- Gradečak-Erdeljić, T. i Zlomislić, J. (2014). „Linguistic Landscape in the City of Osijek“. *Hum*, 9 (11–12), str. 7–36. <https://hrcak.srce.hr/218149>
- Haj Yahya, A. (2021). „Multiculturalism as Reflected in the Linguistic and Semiotic Landscape of Arab Museums in Israel“. *Israel Studies Review*, 36/1, str. 68–91. <https://doi.org/10.3167/isr.2021.360106>
- Henzelmann, M. (2019). „La Bulgarie et son européanisation à travers la langue française“. = The Europeanisation in Bulgaria and the Impact of the French Language. *Čuždoezikovo obučenie. Foreign Language Teaching*, 46/1, 19–32. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=748347>
- Henzelmann, M. (2021a). „Planinski regioni i njihov kulturnoantropološki semiotički pejzaž“. = Mountain Areas and Their Cultural Anthropological Semiotic Landscapes. *Opera Slavica*, 31/4, str. 29–43. <https://doi.org/10.5817/OS2021-4-3>
- Henzelmann, M. (2021b). „Semiotic Landscape im ökologischen Diskurs in Bulgarien. – Comati“, S. et al. (eds.): *Bulgarica*, 4, München: AVM, 223–240. https://www.avm-verlag.de/res/user/avm/media-/9783954771370_v.pdf
- Henzelmann, M. (2022a). „Die semiotische Landschaft im Nationalpark Lovćen (Montenegro)“. = The Semiotic Landscape in the National Park Lovćen (Montenegro). *Lingua Montenegrina*, 15/1, 29, str. 43–73. <https://doi.org/10.46584/lm.v29i1.895>
- Henzelmann, M. (2022b). „Languaging Montenegro: The Case of the National Park Lovćen“. *Lingua Montenegrina*, 15/2, 30, str. 3–13. <https://doi.org/10.46584/lm.v30i2.936>
- Henzelmann, M. (2022c). „Scaling Linguistic and Semiotic Landscapes in Bulgaria’s Mountains“. *Speech and Context*, 14/1, 43–53. <https://zenodo.org/record/7632945#.Y-hN7dJBypo>
- Henzelmann, M. (2024). „Language in post-Yugoslav Montenegro: An unstable complex of contested values“. In: *Zeitschrift für Slawistik. Journal of Slavic Studies*, 69/2, 229–255. <https://doi.org/10.1515/slav-2024-0013>

- Istók, V., Lőrincz, G., Tóth, S. J. (2022). *Jazyková krajina miest Komárno a Komárom*. Monographiae Comaromienses, 28. Komárno: Univerzita J. Selyeho.
- Lisek, G. (2018). „Überlegungen zu Aufstellspeisekarten im grenznahen Linguistic Landscape – metrolinguistische Perspektive“. = Reflections on Outdoor Set Menus in the Linguistic Landscape of the Borderlands: A Metrolinguistic Perspective. –Janíková, V. et al. (eds.): *Sprachen verbinden. Beiträge der 24. Linguistik- und Literaturtage, Brno/Tschechien, 2016. 24th Annual Conference on Language and Literature – Languages Connect*. Hamburg: Dr. Kovač, 217–227.
- Lisek, G. (2021). „Code Switching im fachsprachlichen Unterricht der notfallmedizinischen Kommunikation“. = Code Switching in the Language Teaching of Emergency Medical Communication. *Anuari de filologia. Llengües i literatures modernes*, 11, 71–83. <https://doi.org/10.1344/AFLM2021.11.4>
- Luburić, G. (2017). „Jezički pejzaži: italijanizmi u nazivima preduzeća u Crnoj Gori“. *Crna Gora i Italija – književne, kulturne i jezičke veze : radovi sa naučnog skupa, Podgorica, 31. oktobar 2016*. Podgorica: CANU, str. 159–167.
- Müller, A. (2021). „Haben das Russische und das Belarussische in der Linguistic Landscape von Minsk unterschiedliche Funktionen?“. Ritter, N., Henzelmann, M. (eds.): *Linguistische Beiträge zur Slavistik. XXVIII. JungslavistInnen-Treffen, 18. bis 20. September 2019 in Hamburg*. Specimina philologiae Slavicae; 206. Berlin et al: Peter Lang, 161–188. <https://doi.org/10.3726/b18750>
- Odaloš, P. (2021). „Jazyková krajina Banskej Bystrice (Kontinuita textov a križovatka etník)“. = Language Landscape of Banská Bystrica (Continuity of Texts and Intersection of Ethnic Groups). *Slavia Meridionalis*, 21, Article 2425. <https://doi.org/10.11649/sm.2425>
- Pelclová, J. (2017). „Signifying Brno – creating urban space, shaping the city“. *Brno Studies in English*, 43/1, 69–87. <https://dx.doi.org/10.5817/BSE2017-1-4>.
- Perotto, M. (2015). „The Presence of the Italian Language in the Linguistic Landscapes of Moscow“. – Laitinen, M., Zabrodskaja, A. (eds.): *Dimensions of Sociolinguistic Landscapes in Europe. Materials and methodological Solutions*. Sprachkönnen und Sprachbewusstheit in Europa. Language Competence and Language Awareness in Europe, 7. Berlin et al.: Peter Lang, 263–282.
- Pesch, A. M., Dardanou, M., Sollid, H. (2021). „Kindergartens in Northern Norway as Semiotic Landscapes“. *Linguistic Landscape. An International*

- Journal*, 7/3, 314–343. <https://doi.org/10.1075/ll.20025.pes>
- Savić, S. (2011). „Nazivi uslužnih privatnih radnji“. *Leksikologija, onomastika, sintaksa. Zbornik u čast Gordani Vuković*. Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 173–184.
 - Симян, Т. С. (2022). Феодосия как реальный и визуальный текст города (проект И.К. Айвазовского). = Feodosia as a City and a Visual Text (Aivazovsky Project). *Slovo.ru: Baltic Accent*, 13 (4), 59–70. https://journals.kantiana.ru/upload/iblock/122/5_59-70.pdf
 - Sorescu-Marinković, A. i Salamurović, A. (2022). The rural linguistic landscape of Banat. *Eastern European Countryside*, 28/1, 51–79. <https://doi.org/10.12775/eec.2022.003>
 - Stolac, D. i Hlavač, J. (2021). *Riječki jezični krajolik*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.
 - Šabec, N. (2022). „The Role of English in Shaping the Linguistic Landscape in Slovenia“. *ELOPE: English Language Overseas Perspectives and Enquiries*, 19/2, 15–33. <https://doi.org/10.4312/elope.19.2.15-33>
 - Šamo, R., Pliško, L. (2018). „The Linguistic Landscape in the Brijuni National Park“. *Hum*, 13 (20), str. 66–86. <https://hrcak.srce.hr/file/320486>
 - Vujović, N. (2013). „Mikrotoponimija Barjamovice, Markovine i Velestova“. = Mikrotopony of Barjamovica, Markovina and Velestovo. *Folia linguistica et litteraria: Journal of Language and Literary Studies*, 7, str. 175–186. <https://folia.ucg.ac.me/image/folia7.pdf>
 - Vujović, N. (2014). „Prilog crnogorskoj onomastičkoj bibliografiji“. = Contribution to Montenegrin Onomastic Bibliography. *Lingua Montenegrina*, 14/2, str. 3–24. <https://doi.org/10.46584/lm.v14i2.410>
 - Vujović, N. (2015). „Prilog izradi imenoslova Pive“. = A Contribution to Piva's Nomenclator. *Lingua Montenegrina*, 15/1, str. 433–446. <https://doi.org/10.46584/lm.v15i1.453>
 - Vujović, N. (2016). „Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine“. = Barjamovica, Velestovo and Markovina Onomastics. *Lingua Montenegrina*, 17/1, str. 299–320. <https://doi.org/10.46584/lm.v17i1>
 - Vujović, N. (2023). „Savremeni školski programi u kontekstu tretmana dijalekatskih sadržaja“. = Modern School Programs in the Context of the Treatment of Dialect Contents. *Lingua Montenegrina*, 32/2, str. 3–17. <https://doi.org/10.46584/lm.v32i2.1003>
 - Vujović, N. (2025). „Jezička stvarnost grada Rijeke obuhvaćena novom sociolingvističkom metodom“. *Fokalizator*, 23–24, str. 95–97.
 - Witte, E., Van Velthoven, H. (2021). *Les Querelles linguistiques en Belgique : Le point de vue historique*. Bruxelles: Le Cri.

**Novica VUJOVIĆ &
Martin HENZELMANN**

THE LINGUISTIC LANDSCAPE OF MONTENEGRO: STATE OF ART AND PERSPECTIVES

In this study, we deal with specificities and challenges in the research of linguistic landscapes in Montenegro. We first provide an overview of some of the theoretical approaches that underpin this sociolinguistic discipline and show which aspects should be taken into account when conducting studies. We try to present concrete tasks in the processing of empirical material on the Montenegrin terrain. One aspect of the research relates to determining the use of the two scripts in public space, with the Latin script having absolute dominance over the Cyrillic script in many domains. We then look at some practical aspects of the linguistic landscape of Montenegro, primarily related to tourism. We show that in this context English, as well as Russian, are widely used languages that are perceived by the public. However, this detail is not specific to all locations in Montenegro, so the interpreted material must be precisely contextualized. Referring to recent research that has been done, we are compiling a catalog that serves as an orientation for processing Montenegrin materials. In our opinion, this gives an objective picture of the linguistic reality in the country and the role of language in the public sphere. We list some functional criteria and distinguish urban from rural areas, where a different arrangement of linguistic elements, signs and symbols in the public space can be expected.

Keywords: Montenegro, Montenegrin language/Official Language, Linguistic Landscape, Linguistic Theory, Public Space, Linguistic Diversity, Multilingualism